

Mire taníthat a halál?

A halál nevelésfilozófiai megközelítéséről

„Aki megtanítaná az embereket meghalni – élni tanítaná meg őket.”

Michel de Montaigne

Bár mindenkinek van halottja, és mindenki tudja, hogy egyszer ő is eltávozik az élők sorából, mégsem beszélünk „direktbe” magáról a halálról. Többször hallgatunk róla, mintha szégyellnénk. Ha csak lehet, nagy ívben elkerüljük ezt a témát. Mindenesetre ódzkodunk és félünk tőle. A pedagógia tudománya és a gyakorlati pedagógia – sajnos – egyaránt úgy tesz, mintha ez ügyben nem lenne semmi különösebb mondanivalója, konkrét feladata. Úgy vélem, fölöttébb kényelmes vagy inkább gyáva álláspont ez, a felelős gondolkodás és élni tudás nem fogadja, fogadhatja el a közömbös hozzáállást. És hasonlóképpen: a pedagógiának is illik szakítani a negligáló magatartással. A halálproblematika és a pedagógia kapcsolatának kérdését mindenképpen indokolt feltennünk, és találnunk kell rá valamilyen választ.

Tudjuk-tapasztaljuk, a halál-téma felmerülése, kezelése gyermekkorban még elhanyagolható mértékű, legalábbis nem számottevő feladat (legfőleg a gyermeki létezésnek csak időnként és járulékosan előtérbe lépő része lehet az). Az emberi élet egésze szempontjából viszont már egyáltalán nem mindegy, hogy milyen mélyen és jelentőséggel közelítünk hozzá. Számomra nyilvánvaló, a pedagógia eddig vajmi keveset tett annak érdekében, hogy megtudjuk, megértsük, valójában mit jelent (mit kell, hogy jelentsen) a halál az emberi létezés számára. A pedagógia tudománya tesz ugyan néhány kísérletet a téma megközelítésére, mindez azonban nem tűnik elegendőnek, és ami még fontosabb kritika: nem tud kellő hatással bírni. Nem túlzás az állítás, hogy tudniillik a *pedagógia mindmáig adós a személyiségformálás és a halálproblematika összefüggéseinek kidolgozásával*. Nem beszélve arról, hogy a mindenki számára meggyőző és egyöntetűen elfogadott válaszok megragadásától manapság módfelett távol állunk. Olykor-olykor még a szükségképpen adódó kérdések megfogalmazásáig sem jutunk el.

Kétségtelen, a halálról mint össze nem téveszthető jelenségről, mondhatni banális dologról, mindennapos tapasztalati tényről sokan és sokféle szaktudományos megközelítéssel foglalkoznak. Közismert például a pszichológia, a biológia, az orvostudomány, a tanatológia, a szociológia érdeklődése, a hospice-szolgálat jótékony hatása, továbbá az is közismert tény, hogy sokan kedvelik a különféle művészeti feldolgozásokat (pl. szépirodalmi, képző- és zeneművészeti alkotásokat), amelyek a haláltémával foglalkoznak. Nyilvánvaló, filozófusok is szép számban vizsgálódnak erről, noha a szélesebb közvélemény már nem oly arányban ismeri a filozófiai megállapításokat, mint mondjuk a pszichológia idevágó legfontosabb szaktudományos tanulságait. Ugyanakkor bántóan szerény, számomra pedig érthetetlen és elfogadhatatlan mértékű a témával kapcsolatos

pedagógiai jellegű kutatás, illetőleg gyakran tapasztalhatjuk a gyakorlati nevelőmunka tehetetlenségét vagy tétovaságát a halál-jelenség kezelésében.

Jól tudom, kutatási fázisokat képtelenség átugrani, legalábbis büntetlenül aligha lehet megúszni. Ezért az alábbi tanulmányban sem fogalmazhatok merészebb célokat. Mindössze arra tudok és kívánok koncentrálni, hogy némi pedagógiai, pontosabban nevelésfilozófiai természetű kitekintést tegyek. Első pillanatra is szóba jöhető filozófiai gondolatokat, továbbá írói felismeréseket próbálok előtérbe állítani (ez utóbbival kapcsolatban hadd utaljak ama meggyőződésekre, hogy tudniillik a klasszikus művész mint a „lélek mérnöke”, az emberi lélek olyan mély bugyraiba tud behatolni, ahová a tudós és a filozófus már képtelen – ha pedig ez így van, akkor a szaktudós és/vagy a filozófus miért is szűgyellné, ha támaszkodik vizsgálódásában művészi meglátásokra), illetőleg valamiféle egységes rendszerbe illeszteni. Immár azzal a céllal, hogy hozzájáruljak a haláltéma – később kimunkálandó – pedagógiai és nevelésfilozófiai sajátosságainak elvi megalapozásához.

*

Ha valaki értetlenül állna ama kérdés előtt, vagy erőszakoltnak tartaná azt (tudniillik hogyan „jön össze” a pedagógia és a haláltéma, pontosabban hol és miben ragadható meg a pedagógiai tartalom a halállal kapcsolatban?), annak csattanós válaszként Csejte Dezső, filozófus, egyik hajszálpontos gondolatát tudnám ajánlani. Ezúttal egy rövid lélegzetű, ám annál mélyebb tartalmú cikkéről van szó. Már az írás címe is sokatmondó: „A nagy tanítómester” (így nevezi meg a halált). Gondolatmenete Kierkegaard és Heidegger nyomvonalán halad, mégis jól követhető mindenki számára. Csejte „nagy tanítómester”-ként értelmezi a halált, ám csöppet sem a szokványos pedagógiai értelemben. Nem a „bevett”, a mindennapokban használt célt és módszert alkalmazza. Azaz nem átadja a tananyagot, mintegy kívülről, a katedra magasságával és biztonságával felvértezve, hanem inkább „arra ösztönzi a tanulót, hogy önmaga leljen rá az emberi elmúlás komoly elgondolására” (Csejte, 2015, 8. o.). Ez a „komoly” kifejezés nem pusztán egyszerű jelző, tünékeny társalgási állapot megfelelője, hanem egy mély (talán az emberi lét legmélyebb) tartalmat magába szívó, úgynevezett ontológiai létudat és -érzet, amely mindenki számára egyformán nehéz, egyszeri és megismételhetetlen (éppen úgy, mint minden ember élete), továbbá módfelett éberré, tudatossá és felelőssé is tudja tenni az embert. Abban az értelemben, hogy az ember saját halála előtti „éveit életértékekkel képes felruházni. Vagyis a halál – paradox módon – sajátos tanítómesterként tűnik fel, amely bizony „az élni tanulás és az élni tudás felé mutat” (uo.). A „komolyság” fenti felfogása már természetes módon, önmagából adódóan veti fel a pedagógia illetékességét. Ha a halál valamifajta tanítómester, nyomban kérdezhetjük: és vajon mire tanít(hat) ez a jelenség? Ha pedig elfogadjuk azt a – több filozófus és művész által régóta hangoztatott – megfigyelést, mely szerint nem annyira a halálfogalom szabatos definiálása a fontos, hanem az a kérdés, hogy *mi a halálhoz való emberi viszonyulás, magatartás*, akkor a tanítási vonatkozás mellett *neveléssel* kapcsolatos tartalmakat, hatásokat is látnunk kell. Mindez csak erősíti a pedagógia szerepét. Nincs bizonyíték, amely indokolná a pedagógia és a nevelésfilozófia száműzetését a halálkutatásból.

Nádas Péter meglátása helyénvaló: „Sok ember sokfélét tud, (...) erről az egy dologról (a halálról – K. S.) még sincs senkinek tudása” (Nádas, 2007, 6. o.). Valóban nem lehet róla tudásunk, annál az egyszerű oknál fogva, hogy onnan még senki nem jött vissza. A halál ugyanis „visszafordíthatatlan esemény” (Bitó, 2007, 100. o.). Talán ezért is jut Márai Sándor arra a következtetésre, hogy „A halál nem probléma. A meghalás igen” (Márai, 1999, 174. o.). Persze ez a „meghalás” mint a halálhoz vezető út, nem akármilyen folyamat: tele súlyos kérdőjellel, rejtéllyel, misztériummal, az ember fizikai létezését, szellemi erejét és lelki világát egyaránt kemény próbatétel elé állító dilemmával. Az

alábbiakban ezek közül négy olyan – filozófiai és nevelésfilozófiai természetű – problémát kívánok kiemelni, majd mintegy első nekifutásra „körbejárni”, amelyek, reményeim szerint, fontos tanulsággal szolgálhatnak a pedagógiai kutatások és a gyakorló pedagógia számára.

a) *A sírversek bölcsessége*

Sokan ismernek sok olyan sírverset, amelyek nem annyira a halálról, mint inkább az életről szólnak – általában tömör, jól érthető és megjegyezhető formákba öntve. Sírverset nemcsak azért idézünk, illetőleg vésetünk fel egy sírtáblára, hogy kifejezzük tiszteletünket az elhunyt hozzátartozóknak, és emlékezzünk rá, hanem az életbölcsesség miatt is, amely egyébiránt már a mi, tehát az élők számára tud valamilyen elvi fogódzóval, megszívlelendő tanulsággal szolgálni. A gazdag választékból hadd emeljem ki ezúttal a legnagyobb magyar, Széchenyi István családi kriptájának kökeretes bejárata fölött olvasható rövid sírverset: „Voltunk, mint ti, és lesztek, mint mi: por és hamu” (*Széchenyi-kripta*).

A latin eredetű, ismeretlen szerzőtől származó mondás mély igazságot fogalmaz meg, amelyet viszont nem minden halandó ember ismer, vagy még inkább nem mindenki ismer el. Mert miről is van szó? A jelentése egyértelmű: mindennapi tapasztalati tényről, létezési faktumról beszélhetünk, jelesül: „ha egyszer megszületünk, akkor valamikor meg is fogunk halni”. Nincs kibúvó, azaz a létezés eme törvénye alól senki fia nem vonhatja ki magát. Ezt az igazságot mindnyájan tudjuk, értjük, és általában el is fogadjuk. Viszont konkrétan, pontosan a saját lehetséges halálunk vonatkozásában már nem ilyen egyszerű a dolog: értetlenkedünk, idegenkedünk, és vonakodunk elfogadni. Mintha ránk már nem vonatkozna! Kezdünk úgy viselkedni, mintha semmi közünk nem lenne saját halálunkhoz. Mentalitás kérdése ez, amelynek lesz egy „puha” és tűnékeny változata, végső soron veszélytelen formája, illetőleg egy durva, erőszakolt, nagyon is veszélyes következménye.

Az előző annyit jelent, hogy elhessegetem magamtól saját halálom gondolatát, nem gondolok rá, és nem beszélek róla. Csöppet sem foglalkoztat az a biológiai törvényszerűség, hogy egyszer én is eltávozok az élők sorából. Ezzel kapcsolatban muszáj hivatkoznom a közelmúltban elhunyt írónkra, Esterházy Péterre. Mint közismert, hasnyálmirigyrákban szenvedett, ennek tudatában (és közlésével) megírta naplójegyzeteit, melyben nyomon követhetjük életének utolsó hónapjait. Innen az idézet: „Mások haláláról még gondoltam valamit, (...) de a sajátomról, azt hiszem, semmit. (...) Azt hiszem, eszembe se jutott, hogy meghalok. Nem mintha azt gondoltam volna, hogy én nem halok meg. Nem érintett meg a lehetséges halálom. (...) Még sose mondtam ki azt a mondatot: Meghalok. Úgy értem, magamra vonatkoztatva” (*Esterházy*, 2016, 61. és 106. o.). Úgy tűnik tehát, csak a mások halála foglalkoztat bennünket, a sajátunké már nem érint meg. Ez a felfogás nyilvánvalóan tartalmaz igazságot, de – álláspontom szerint – a halálhoz talán nem a teljes viszonyulást fejezi ki (erről később!). Mindenesetre az író esete, paradox módon, annyiban megcáfolja állítását, hogy mégiscsak volt szellemi bátorsága és lelki ereje utolsó könyve megírásával szembenézni a saját, rövid időn belül bekövetkező halálával. Esterházy esete arról tesz tanúbizonyságot, hogy mégiscsak túlléphetünk saját létkorlátainkon, bár az is igaz, erre kevés ember kész és képes.

A másik, kifejezetten negatív változat az öntelt, a kíváncsi és szükséges alázat nélküli magatartás. Ez olyan létezés, amely nem a halál felől nézi önmagát és szervezi önnön életét, illetőleg alakítja emberi kapcsolatait. A pillanatban él, önmagával telítődik, saját vágyaival, hiúságával, vagyonával, hatalmával törődik, és úgy gondolkodik, cselekszik, alakítja emberi viszonyait, mintha örökké fogna élni. Legalábbis szeretne úgy tündökölni mások előtt, mintha rajta nem fogna az idő. Pedig hát az idő kegyetlenül múlik, és fel-

tartóztathatatlanul haladunk az öregség, majd a halál felé. Hadd éljek ezzel a mentalitással kapcsolatban két, tipikusnak mondható konkrét példával: az egyik a politikában, a másik a magánéletben fordul elő. A történelemből jól ismerhetünk olyan politikai vezetőt (legtöbbször diktátort), aki úgy szövögeti hatalmi hálóját, mintha az idők végezetéig fennmaradna az. Az ilyen politikus könnyen válik önteltté, dölyfössé, azaz utálatos személyiséggé. (Szerencsére, a hatalma többnyire nem marad fenn örökké.) Nem ilyen veszélyes megnyilvánulás a magánéleti eset, bár szimpatikusnak egyáltalán nem tartható. A hétköznapi életben nemritkán találkozhatunk olyan 50-60 éves hölgygel, aki még a 20-30 éves korosztályra jellemző allűröket (öltözködésben, beszédmódban, szórakozásban, kapcsolattartásban) veszi fel: nem békél meg a korával, azt próbálja elhitetni környezetével, ő örökké őrzi fiatalágát. Külső jegyekben húzhatja is ideig-óráig az idő múlását, ám ha kész és képes a kellő önkritikára, felismeri, hogy kezd nevetéssé válni környezete számára, és jobb az életkorához és a sorsához igazodó józansággal, komolysággal gondolkodnia, illetőleg viselkednie. Mert bizonyosak lehetünk afelől, hogy az élet természetes folyamatát (az élő világ törvényszerűségét) senki nem tudja megakasztani.

A fenti két (negatív és pozitív) példa egyaránt azt bizonyítja, hogy a létezésünk vége, tehát a valamikor bekövetkező halálunk felől nézve-megítélve a dolgot, mennyire fontossá válik személyiségünk adott jellege, a korábbi nevelésünk során (is) kialakított emberi belső tulajdonságaink összessége. Alapkérdés, hogy az erények és értékek szempontjából mit mutatunk fel? Valójában arról van szó, hogy milyen emberek vagyunk, mi jellemzi emberi viszonyainkat, magatartásunkat. A Széchenyi-sírsívers végül is arra hívja fel a figyelmünket, hogy magát a halált ne önmagában nézzük, mert a *halál éppenséggel az életre vonatkozó tanulással szolgál*: abszolút nem mindegy, hogy életünkben aka-

runk-, tudunk-e *szerénynek, alázatosnak* maradni saját létezésünkhöz való viszonyunkban? Avagy fordítva: *saját önhiúságunknak, önteltségünknek, hiúságunknak* válunk-e *rabjaivá*?

A pedagógia nagyon is sokat tehet annak érdekében, hogy jellemünket olyan erény, erkölcsi érték hassa át, mint a szerénység, az alázat. És hogy az életünkben ne essünk a kivagyiság, a felfuvalkodottság bűnébe. A létezésünk korlátaira magától értetődően rámutathatnak és megértethetik az iskolai foglalkozás keretén belül a tanítók-tanárok, a filozófia, az etika, a pedagógia, a pszichológia kutatói, a tömegkommunikáció művelői és – ne csodálkozzunk – maguk a szülők. Ez utóbbiak számára kiváló lehetőség nyílik, amikor közösen (a gyermekekkel együtt) kimennek a temetőbe. Mindenkinek van valamilyen halottja. A sír előtt állva, a szülő, nem erőszakolt módon, már folytathat – közvetve és ösztönös alapon – nevelő tevékenységet. Annyiban, hogy megpróbálja megérteni, illetőleg megértetni azt, hogy az elhunyt mit is jelent számára, számunkra. Konkrétan fogalmazva: milyen ember is volt ő (tudniillik a sírban lévő hozzátartozó), milyen életben volt része, és mit tanulhatunk mi belőle. Az a szülő, aki elég bátor ahhoz, hogy a sírnál ilyen kérdéseken (is) rágódjon, és nem tartja gyerekesnek, hogy a válaszát megossza gyerekeivel, az már egyúttal pedagógiai hatást is gyakorol.

A pedagógia nagyon is sokat tehet annak érdekében, hogy jellemünket olyan erény, erkölcsi érték hassa át, mint a szerénység, az alázat. És hogy az életünkben ne essünk a kivagyiság, a felfuvalkodottság bűnébe. A létezésünk korlátaira magától értetődően rámutathatnak és megértethetik az iskolai foglalkozás keretén belül a tanítók-tanárok, a filozófia, az etika, a pedagógia, a pszichológia kutatói, a tömegkommunikáció művelői és – ne csodálkozzunk – maguk a szülők.

b) A halál nem „leszerel”

Az antik görög filozófia – bölcsellettörténeti közhely – úgyszólván minden lényegi kérdéshez hozzászólt, így természetesen a haláltéma is foglalkoztatta. A gazdag kínálatból ezúttal itt csupán egyetlen markáns, ám vitára készítő adalékra emlékeztetnék. Epikurosról, a neves naiv materialista gondolkodóról van szó, a halállal kapcsolatos híres okfejtését érdemes szó szerint is idéznem: „a halál semmit sem jelent számunkra, mert minden jó és minden rossz az érzékelésben van, a halál pedig az érzékelésnek a megszűnése. (...) A halál tehát (...) egyáltalán nem érdekel bennünket, minthogy ameddig mi léteünk, a halál nincs jelen, mikor pedig a halál megérkezik, mi nem vagyunk. A halál tehát nem érinti sem az élőket, sem a holtakat, mivel az élőknél nincs jelen, a halottak pedig már nincsenek” (*Epikurosz*, 1966, 149–150. o.).

Kétségtelen, szellemes mondást kapunk filozófusunktól, és felteszem, az olvasó könnyen a hatása alá kerülhet. Azonban átgondolva és mérlegelve a fenti sorokat, az már egyáltalán nem tűnik olyan meggyőzőnek. Magam úgy vélem, a halállal szemben egyáltalán nem lehetünk közömbösek. Valójában sokat (olykor túl sokat is) jelent az számunkra. Mégpedig legalább két szempontból: a közeli hozzátartozónk elvesztése, továbbá önmagunk lehetséges halála vonatkozásában.

Mindenki tudja (vagy tapasztalhatja), hogy a közeli szerettünk halála mély fájdalmat okoz, a tragikus eltávozása pedig megdöbbenést vált ki belőlünk. Aztán olyan eset is előfordulhat, hogy ez a jelenség tartós nyomot hagy bennünk, mi több, egész addigi életünket meg tudja változtatni. Megtörtént esetre hivatkozom: a kislányát – bűncselekmény által – elvesztő édesanya nem bírja feldolgozni a tragikus halált, hosszú ideig (hónapokig-évekig) visszavárja gyermekét az otthonába, mindennap megágyaz neki, és föltárlja neki az ebédet az étkezőasztalnál. Erre mondjuk, hogy beleőrül, a továbbiakban nem lesz „normális” élete. Tehát az epikurosi állítás, hogy tudniillik a halál nem jelent semmit, itt bizony erős léket kap.

Ám ne csak a mások halálának következményeit vegyük számításba! Gondoljunk önmagunk megsemmisülésének lehetőségére. Például egy 70-80 éves ember, gyermeke firtató kérdésére („Hogyan telnek napjaid?”) válaszolhat úgy, hogy „Várom a halálomat”. Vagyis idős korban nem szokatlan fejlemény, hogy az ember minden gondolata a saját lehetséges halála körül fog forogni. Arról nem beszélve, hogy egy súlyosabb közlekedési balesetet szenvedő (aki még észnél van) kétségbeesve így fohászkodhat: „Jaj, Istenem! Most meghalok? És miért pont velem történik ez?” Nyilvánvaló, az ilyen és hasonló jelenségek ugyancsak megkérdőjelezik a görög bölcselő gondolatának igazságtartalmát.

Belátható, bár tetszetős Epikurosz mondása, összességében mégsem fogadható el. Legfőbb bajom a fenti szövegrészlettel az, hogy „leszerel”, azaz lebeszél a halálról. Mintha azt szuggerálná, ez a téma csöppet sem fontos, nem is érdemes róla beszélni, illetve értekezni. Ne foglalkozunk hát vele. Legjobb, ha elkerüljük a halál-problematika vizsgálatát, és hallgatásba burkolódzunk. *A pedagógia se mutasson iránta semmiféle érdeklődést.*

c) Ne féljünk a haláltól!

Nem csodálkozhatunk azon, hogy az előzőhöz (Epikuroszhoz) képest ellentétes álláspont is születik. „Mivel (...) a halál épp olyan természetes – szögezi le Csejtei Dezső –, mint az élet, miért kell annyira félni tőle?” (*Csejtei*, 2002, 28. o.). A halál nem valamilyen „mumus”, amítől retteghetünk: semmiképpen nem mondható idegen(szerű) dolognak, valójában magától adódó megnyilvánulásról van szó. Ez a megközelítés (nem meglepő számomra) a szépirodalomban is megjelenik. Talán a legjobb példa Örkény István

Rózsakiállítás című alkotása. Az író felveti, hogy sokak szerint a halál nem vitapartner, és úgy gondolnak rá, „mint egy sötét ugrásra, (...de) Teremtsünk a sötétség helyébe világosságot. Mutassuk meg, (...) hogy a meghalás emberi dolog, tehát néven nevezhető, érthető és ábrázolható” (Örkény, 1990, 129. o.). Vagyis a halál nem drámai (kiváltképpen nem tragikus) esemény (persze más dolog a háborús konfliktus, a közlekedési baleset stb. nyomán gyorsan bekövetkező életvesztés), az embert lesújtó „végítélet”, letaglózó kárhóztatás. Ellenkezőleg: mindennapos tapasztalati tényről, az élő világ, azon belül az emberi élet természetes és normális folyamányáról van szó, amelyről nincs mit tartanunk: tehát *nem félni kell tőle, hanem elfogadni és felkészülni rá*.

Ez a felfogás sok igazságot tartalmaz, főleg ha a megelőző epikuroszai állításhoz hasonlítjuk. Ha választanom kellene, mindenképpen elutasítanám a „leszerelő” álláspontot (amelyik szerint, mint láttuk, a halál semmit nem jelent), illetőleg arra voksolnék, hogy kellő nyugalommal és bölcs megértéssel fogadjuk el a halál tényét, és emberileg készüljünk fel rá. Igen, a halál nem jelentés és jelentőség nélküli dolog, hanem az élő természet törvénye, az élet szükségszerű velejárója, végkifejlete. És ha ezt megértjük, legalábbis tudomásul vesszük, akkor ne idegenkedjünk és féljünk tőle, ne tekintsük tabu témának, ne hallgassunk, hanem bátran beszéljünk róla, határozottan nézzünk vele szembe, végezetül emberileg készüljünk is fel rá.

Számomra tehát – újfent hangsúlyozva – az összevetésben az utóbbi álláspont az elfogadható, mert az tűnik hitelesnek. Mégis érdemes továbbgondolnunk az itt vázolt problémát. Például joggal merülhet fel az a kérdés, hogy az Örkény István (és mások) által vallott felfogás, *ha önmagában nézzük*, a rész- vagy a teljes igazságot tükrözi-e? Ami engem illet, a továbbiakban amellett kívánok érvelni, hogy az csupán részleges igazságot tartalmaz. Ugyanis azt gondolom, a halál-jelenségnek létezik egy olyan pontja, vagy inkább tartománya, amellyel az ember már nem tud megbirkózni. Bár mondhatjuk, hogy ne féljünk a haláltól, és emberileg készüljünk fel rá, mégis szükségképpen szembeálkalkozunk egy ontológiai jellegű dilemmával, amivel egyszerűen nem tudunk mit kezdeni. Alighanem a halál legfájdalmasabb pillanatáról van szó. Hogy mi ez a dilemma és legfájdalmasabb mozzanat, ennek taglalását próbálom összefoglalni tanulmányom negyedik vázlatpontjaként, az előző háromhoz képest valamelyest részletesebben. Mint látni fogjuk, közvetve ez a rész kapcsolható leginkább pedagógiai és nevelésfilozófiai mondanivalóhoz.

d) A halál komolysága saját életünk komolysága

Korábban már említettem a halál „komolyságának” gondolatát, ideje azt szemügyre vennünk kissé közelebről is. Anélkül, hogy áttekinténém a témában született gazdag filozófiai (és filozófiatörténeti) szakirodalmat, csak azt az értelmezést foglalom össze, amely meghatározza saját elgondolásomat. A már korábban idézett Csejtei Dezső joggal emeli ki Kierkegaard éles megfigyelését: „Önmagunkat halottnak gondolni komolyság: szemtanúnak lenni egy másik ember halálánál: hangulat. (...) A komolyság az, ha valóban elgondolod a halált, s ha ezzel úgy gondolod el, mint a saját sorsod” (Csejtej, 2012, 241–242. o.).

A *mások* és a *saját létünk*re vonatkozó halál megkülönböztetése nagyon is indokolt, és sokféle következmény bontható ki, amelyekre a hétköznapi ember általában nem gondol. A „*halál komolysága*” számomra először is azt jelenti, hogy az ember a legmélyebb létezési fokozatában, mondjuk így: „*lét-mivoltában*” *kész és képes megragadni önmagát*. Rá kell döbbernünk, hogy „Minden ember egyedi, páratlan és megismételhetetlen. A halállal (...) ez a mi egyetlenségünk vész el” (Szabó, 2000, 246. o.). Megszűnik tehát – legalábbis e világi – egyzeriségünk, önnön egyszeri létezésünk vész el. Mindez

súlyos ontológiai tény, amelynek felismerése és tudomásul vétele nagy (talán a legnagyobb) próbatétel elé állítja az embert. Elgondolni saját létezésünk megszűnésébe – ez bizony sajátos energiamozgósítást, kivételes szellemi bátorságot és nagyfokú lelkiértelmet követel. Hogy ez a belegondoló folyamat bekövetkezik-e a konkrét ember életében, az nyilván sokféle tényező függvénye. Ám abban szeretnék hinni, hogy a saját halálunkhoz való tudatunk és viszonyunk alakulásában valahol a pedagógiai kultúra, a nevelőmunka korábbi hatásai is szerepet kell hogy játszanak. Noha tudom, *a magyar pedagógiai kultúránkban*, egész nevelési rendszerünkben, sajnos, mindmáig nincs benne a halál-problematika. Legalábbis *a kellő arányú és hatású megjelenése még biztosan hiányzik*.

A „halál komolyságának” újabb jelentéstartományára utal Martin Heidegger, a XX. század talán legmeghatározóbb gondolkodója, folytatva-gazdagítva az idevágó Kierkegaard-elemzést. A német filozófus egyértelműen fogalmaz: „A halál mint a *jelenvalólét* vége a létezőnek a maga végéhez *viszonyuló* létében van” (Heidegger, 1989, 441. o.). Vagyis maga a halál a létezés „kitüntetett pontja”, amely nem pusztán egy lezáró dolog, a létezésen kívülre vonatkozó, idegen és misztikus világ, hanem olyan kisugárzás, érintettség, heideggeri szóhasználatnál élve „kéznéllevőség”, amely sajátos módon áthatja az élet, a jelenvalólét valamennyi pillanatát. És ennyiben a halál, paradox módon, visszafelé, tehát az élet felé mutat. A halál nem valamiféle bénító erő, amely kilátástalanná, lehetetlenné, végzetessé teszi az emberi megnyilvánulást, hanem igenis életértéket hordoz, és az élni tanulás felé tud mozgósítani. Ahogyan írásom elején is utaltam már rá, a *halál*, minden rideg, félelemgerjesztő, titokzatosnak tűnő hatása mellett is *tanítómester*. Ugyanis taníthat bennünket arra, hogy átgondoljuk addigi létezésünket, felismerjük létkorlátainkat és -lehetőségeinket. És egyúttal arra, hogy kijelöljük számunkra a további életcélokat, életfeladatokat. Végso soron arra, hogy meghatározzuk létezésünk iránti felelősségünket. A halál mint tanítómester tehát segíthet bennünket, élőket abban, hogy szembenézzünk önmagunkkal, addigi életünkkel, találjunk új célt, életprogramot, illetőleg hogy tudjunk új felelősséget vállalni. Olyan nemes erényekről, értékekről van szó, mint önkritikusi készség-képesség, józan mérlegelés és felelősségvállalás. És azt hiszem, abban mindnyájan egyetértünk, hogy az ilyen erények, értékek kialakításában a pedagógia is sokat tehet.

Végezetül hadd térjek ki a „legfájdalmasabb pillanat” gondolatára. Hogy „mi a legfájdalmasabb a halálban” kérdésre természetesen többféle válasz adható. Magam részéről a temetkezési szertartásban vélem megragadni a legmélyebb okot. Ez ügyben segítségünkre van újfent néhány markáns szépirodalmi alkotás. Már Örkény István is sejt valamit, amikor azt veti papírra, hogy a „halálnál jobban félek attól a gondolattól, hogy testem be lesz zárva egy koporsóba, és aztán rácsukják a tetőt” (Örkény, 1990, 133. o.). Még világosabban fogalmaz, sajátos fanyar iróniával fűszerezve Esterházy Péter korai művében, *A szív segédigéiben*. Mint ismert, az író képzeletbeli játékában az anya temeti saját fiát: „temetéseden, fiam, megfontoltan kivárom, míg a sírásók szakszerű dombot púpoznak, aztán nehéz szívvel és groteszk esetlenséggel előre dőlök, mint a bohócok, arccal bele az agyagos sárba, (...) ott fekszek a szalagok közt, a sok selyemszalag könnyűn tekereg körültem, (...) ott fogok fekszeni, fiam, kiterítve melletted, ájult anyád, agyagos csókkal (...) temetéseden, fiam, botrányt fogok csapni. Megállítom a lapátolást, s nyugodt hangon kérni fogom, hogy mérjék le a göröngyöket” (Esterházy, 1985, oldalszám nélkül).

Az örkényi és az esterházyi szövegrészekből emeljük ki a kulcskategóriákat! Koporsó, sírásás, lapátolás, göröngyök, rögök, ájulás, lezáródás – „összegyúrva” a fenti fogalmakat, körvonalazódhat egy egységes filozófiai mondanivaló, mintegy ontológiai „keretbe” foglalva össze a tanulságot. Ha továbbgondoljuk a két kijelentést, és koncentrálunk a feltett kérdésre (ti. a halálban mi a legfájdalmasabb?), akkor bátorkodom azt állítani, hogy magában a temetésben rejlik a halál legnehezebb pillanata. Nem akkor tör ránk a legnagyobb kihívás, amikor hírt kapunk hozzátartozónk elhunytáról, vagy amikor már nem fekszik mellettünk az ágyon a szobánkban stb., hanem amikor a sírásók leeresztik

a koporsót, majd kezdik rálapátolni a földet. A rögek tompa vagy inkább „torokszorító” hanggal koppannak a deszkakoporsón – ezt a látványt és hangot kibírni az itt maradt hozzátartozóknak úgyszólván lehetetlen. Legalábbis azt a néhány pillanatot, percet sírás, zokogás nélkül képtelenség megállni. Olykor-olykor még az is előfordul, hogy a hozzátartozó utána akar ugrani a sírgödörbe, és úgy kell erősen visszatartani a személyt. Vajon miért kibírhatatlan, legalábbis miért okoz szörnyű fájdalmat a temetkezési szertartás eme szakasza? Alighanem azért, mivel ekkor tudatosul igazán benne, a sírgödör előtt álló hozzátartozóban, illetőleg döbben rá valójában, hogy az elhunyt nem sokkal ezelőtt még „hús-vér” személy volt, tele gondolattal, szellemmel, érzélemmel, vágygal, akarattal, most ő, egyik percről a másikra, egyszerűen megszűnik létezni, nincs többé, és ugyanolyan kihűlt, merev, rideg, élettelen anyaggá válik, mint mondjuk egy koporsó vagy földrög. Most „legyinti” meg a maga nyers és konkrét valóságában az a metafizikai (ontológiai) igazság, hogy van a létezés és a nem-létezés (a semmi). Akit temet, az végérvényesen nincs többé, élete végképp lezárul, miként a lecsúsztatott koporsó is menthetetlenül eltűnik a ráarakódó rögek alatt. A halálnak ez a pillanata olyan mázsányi súllyal zuhan az emberre, hogy csaknem összeroppan alatta, vagy ha nem, akkor sem tudja felfogni és elfogadni. És ennyiben érthető (indokolható), miért nem tükrözheti a teljes igazságot az előző felfogás. Mert lehet ugyan emberileg felkészülni a halálra, és tarthatjuk az élőből való eltávozást akár természetes dolognak is, de amikor a hozzátartozó személyt közvetlenül arcul csapja a lét és a nem-lét dilemmája, mégiscsak ledöbben, érthetetlenül áll a dolgok előtt, végső soron nem tud, ám nem is akar azonosulni a „vég”-gel. (Csak zárójelben utalok rá, hogy az urnás temetés csak külső jegyekben különbözik a hagyományos temetkezési eljárástól, a lényeg ugyanaz.)

A halál nyilvánvalóan „néma” és a nem-létbe zuhanó történés, azonban – átvitt értelemben – mégis tud tanítani. Először is, mint láttuk, szembesítheti az embert a létezés és a nem-létezés problémájával, melynek következtében az ember – így vagy úgy – kénytelen átgondolni a létezés legmélyebb tartományát. Másodszor annyiban (és ez talán még az előzőnél is fontosabb), hogy rákényszeríti az embert *önnön* létezésének faggatására is. Az ember morfondírozhat magában saját sorsáról is, akár a temetkezési szertartás alatt, ha rendelkezik kellő lelkierevével: „Hát Istenem! Egyszer én is meg fogok halni, rám is vonatkozik az elhalás pusztító törvénye. Én is ugyanolyan holt anyaggá válok, mint a deszka, a kő, a föld. De még lélegezek, élek, és nem hagyhatom, hogy csak úgy, észrevétlenül, mindenféle nyom nélkül eltűnjek az élők sorából. Tennem kell még valamit, valami jelentőset, amire büszke lehetek, és amit emlékezetbe fog zárni a gyermekem, meg az egész utókor.” Ha ilyen és hasonló gondolatok, konkrét elhatározások keringenek az ember fejében, akkor nagyon is állíthatjuk, hogy maga a halál jelensége mozgósítja az élt, új feladatokra, célokra és felelősségvállalásra sarkallja az embert. Más szóval: a halál tanítani, még pontosabban nevelni is tud.

*

A fenti filozófiai vagy inkább filozofikus jellegű fejtegetés megadhatja az elvi alapozást, innentől kezdve indíthatjuk a konkrét (konkrétabb) pedagógiai vizsgálódásokat. Itt nyomban azzal kezdetjük, hogy a haláltéma kutatásában is érzékelhető egy, számomra bántóan ható probléma. Az jelesül, hogy a filozófia és a pedagógia között még nem alakult ki igazán a kölcsönös kitekintés, kiváltképpen nem jött még létre az egymást kölcsönösen gazdagító együttműködés. Többnyire egymástól függetlenül kutat a filozófus és a pedagógia kutató. Jól látható, a filozófusok vajmi keveset törődnek vizsgálati eredményeik pedagógiai vonzatával, a neveléssel foglalkozó szakemberekről pedig nem állíthatjuk, hogy filozófiai érzékenységgel is megáldottak. Talán Dewey, a 20. század első felének kiváló amerikai pedagógus-kutatója volt az „utolsó mohikán”, akinek munkásságában még ötvöződött a pedagógia és a filozófia valamilyen egysége. Ma, a 21.

század első évtizedeiben jobbra csak várunk egy „új Dewey”-re. Miként várjuk a mai kor Piaget-jét is (Pléh, 2015).

Visszatérve a konkrét témához, még egyszer hangsúlyoznám, oly tetemes az előttünk álló feladatsor, hogy csak kis lépésekben tudunk előre haladni. Befejezésül arról kívánok néhány „első” észrevételt tenni, amely a nevelőmunka valóban első kihívása: tudniillik a *gyermeki* személyiség alakítása – jelesül a halálproblematika szempontjából.

Mit jelent a halál a gyermek számára?

Polcz Alaine (pszichológus, hospice-szakértő és -művelő) szerint csakis a nevelés csődjéről beszélhetünk, ha a gyermeket meg kívánjuk kímélni a nehézségektől, a rossz és szörnyű dolgoktól. Ha úgy óvnánk, hogy mélyen hallgatnánk a bajokról, a sorscsapásokról. Például „Amíg a felnőtt társadalom nem tisztázza a halálhoz való viszonyát, (...) és tabuként kezeli a halált és a gyászt, (ameddig arra) hivatkoznak, hogy a gyermekek azt nem értik (Polcz, 2001, 113. o.), addig csak elodázzuk a problémát, a megoldásában pedig tapodtat sem tudunk előre jutni. Nyilvánvaló, a kisgyermekkorban (ezen itt a 3 és a 6-7 éves korosztályt értem) még nem artikulálódik a haláltudat és -félelem. Ám semmiképpen nem tehetünk úgy, mintha a pedagógiának, a nevelésnek ez ügyben nem is lenne valamilyen feladata és felelőssége. Talán már 3 éves kortól célszerű fokozatosan, az életkori érettségnek megfelelően adagolni a felvilágosítást, a tudati és ezzel együtt az érzelmi ráhatást. Néhány konkrét és jellemző leírás született már erről, amelyek támpontként szolgálhatnak.

Például Puskás Ildikó egy visszaemlékezésében a következőket mondja: „négyéves voltam, amikor dédnagymamám meghalt. (...) Én ezt nem fogtam fel tragikusan, csak valami olyan helyzetnek, amelyben már nem találkozhatom többé vele” (Puskás, 2000, 238. o.). Nem nehéz felismernünk, hogy a gyermek 3-4 éves korában még nem „jut el odáig, hogy a halálban *természetes* tényt lásson – írja már az 1930-as évtized közepén Nagy Mária Ilona. – (...) Azt hittem, ha valaki elmegy (ezt szó szerint kell értelmezni, alighanem ez lesz a gyermek első, még naiv haláltudata – K. S.), éppen olyan élete lesz, mint itt. (...) A gyermek számára a halál bekövetkezte esetlegesnek tűnik fel, nem pedig törvényszerűnek” (Nagy, 1997, 108, 24. és 51. o.). A kisgyermek haláltudata még nem alakul ki, az még csak valamilyen hiten alapul, és szabadjára engedi képzelőerejét. Azt gondolja, a halál nem más, mint változás, melynek során például az elhunyt nagyapa fölszállt a mennyekbe. Vagy úgy véli, a halál maga az ördög, amely elviszi a rossz gyereket (ezért van halálfélelme, ám ez a félelem nem azonos a később kifejlődő, metafizikai alapú viszonyulással: itt érzelmi megközelítésről és fantáziadús építkezésről van szó). Tulajdonképpen sokkal inkább megijed, mintsem valóságosan félne a haláltól. „A gyermekeket a túlvilág, a mennyország gondolata megnyugtatja” – írja más helyütt Polcz Alaine (Polcz, 2000, 85. o.). Az égi világ egyébiránt is jó „terepe” a gyermeki képzelet játéknak. Más a helyzet 7-9 éves korban, ekkor már, szögezi le a pszichológus Vekerdy Tamás, „a halál gondolata nagyon gyakran felbukkan” (Vekerdy, 2015, 110. o.). Még később pedig kifejlődik és megszilárdul a gyermek haláltudata, mi több, megjelenik nála is a halál csaknem minden vonzata, amelyekről fentebb már próbáltam beszámolni.

Ez utóbbi fejleménnyel kapcsolatban tanulságos felidézнем Kosztolányi Dezső egyik, gyermekkori visszaemlékezéséről szóló levelét, melyre Hafner Zoltán hivatkozik. Az író-költő számára sokat jelentett nagyapja, aki rendszeresen foglalkozott vele: tanította, nevelte, szeretgette. A gyermek Kosztolányi 10 éves volt, amikor elveszítette nagyapját. Nem akármilyen szavakkal emlékezik rá: „Azóta vagyok ember, mióta nagyapámat láttam holtan, tízéves koromban, akit talán a legjobban szerettem ekkor. Költő, művész,

gondolkodó is azóta vagyok. (...) A halál hallgatása megértette velem, valamit tennem kell” (Hafner, 2000. 121. o.).

A szövegrészt rendkívül figyelemre méltónak tartom. És nem elsősorban azért, mert megjelenik benne a „vízválasztó” tízéves életkorhatár, amelyet mint irodalmi adalékot a pszichológia szaktudománya csak megerősít: valóban tízéves kor körül minőségi változások történnek a kamaszgyermek világhoz való viszonyában. Legfőképpen azért, mivel ezúttal egy művész (tehát nem filozófus vagy pedagógiakutató) vall arról, hogy a néma halál (ahogy írja: a halál hallgatása) *tudta őt élni-tanítani*: tanította, nevelte, mozgósította saját életelvének és életútjának megtalálására. És tudunk ennél nagyszerűbb, emberileg magasztosabb kijelentést tenni magáról a halálról?

LEAD A „halál komolyságáról” nem hallgatnunk kell, hanem az eddigieknél komolyabban foglalkozni a megértésével, a szükséges tanulságok levonásával. A pedagógia ez ügyben nem vonulhat passzivitásba, kell, szükséges és kívánatos, hogy legyen markáns mondanivalója. Ahogyan a felnőtteknek (szülői minőségükben) is illik állást foglalniuk és részt venniük a „gyermek és a halál” problematikájának megoldásában. LEAD

Azt kérdezi Polcz Alaine, mit tehet a felnőtt ember a halálhoz való viszony megfelelő kidolgozása érdekében? Azt a lakonikus választ adja: „bármit, amiben hiszünk, aminek értelmében cselekszünk, ami őszinte, természetes és nem túlzó” (Polcz, 2000, 119. o.). Annyit tennék hozzá, egyetértve a szerző javaslatával, hogy először is ismerjük fel: a halál értelme, jelentősége abban áll, hogy az ember milyen értelemmel, életminőséggel tudja és akarja felruházni saját személyes létezését, azaz e világi életét. Más fogalmazással: az alapkérdés mégiscsak az, hogy megértjük- és elfogadjuk-e a halál tanítását? Ha igen: akkor annak értelmében tudjuk- és akarjuk-e tanítani-nevelni saját gyermekeinket? Biztos vagyok abban, hogy a családi és az iskolai nevelőmunka nem hallgathat a halál témájáról a gyermekek előtt, ám nem is annyira maga a halál ténye a fontos és érdekes, hanem az, hogy *a halál tanítása elér-, pontosabban elérhet-e a gyermekekhez?* Ez utóbbi kérdésről, feladatról lenne jó, ha koncentrált és hatékony eszmecsere bontakozna ki a nevelés szakemberei között. Másodszor: a halál megnyilvánulásában szükségképpen benne rejlik a lét és a nem-lét „makacs” dilemmája, melynek átélése, közvetlen élménye az ember legnagyobb próbatétele. Egyúttal legfájdalmasabb mozzanata. Mindez kikerülhetetlen, a vele való szembesülés semmi mással nem pótolható. Itt a kérdés az, hogy az ember miként dolgozza fel ezt a súlyos dilemmát, illetve magát a mérhetetlen fájdalmat: miféle lelkiertő, emberi tartás lendítheti át a lét és a nem-lét holtpontján. Azt gondolom, az alázat, a szerénység mint erkölcsi érték, magasrendű erény tud segíteni abban, hogy az ember feldolgozza létezésbeli korlátait. Gondoljunk csak a dolgozatom elején utalt sírvers bölcsességére! És reménykedek abban, hogy az ilyen erényt (is) magában foglaló erkölcsi kultúra kialakításában a pedagógia az eddigieknél markánsabb szerepet fog betölteni.

Jegyzet

Bitó László (2007): Nyilatkozat. In: Polcz Alaine – Bitó László: *Az utolsó mérföld*. Jelenkor Kiadó, Pécs. A szerző szerint a gyermekekénél a haláltudat még nem alakul ki, de már jelen van valamilyen formában a haláltól való félelem.

Csejtei Dezső (2015): A nagy tanítómester. *Magyar Nemzet*, nov. 2. A magam részéről nagyra értékelem, hogy a szerző, akit egyébiránt a haláltéma egyik (ha nem a legmélyebb) jeles magyar filozófusának tartok, rendszeresen publikált közérthető, ám szakmailag rendkívül színvonalas cikkeket a napilapban. Nem

minden magyar filozófus hajlandó és képes ilyen anyagok publikálására.

Csejtei Dezső (2012): Beszédkoszorú a halálról. In: *Az utolsó jogán*. Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém. Csejtei itt egyetértően hivatkozik Kierkegaard-ra, a dán filozófusra.

Csejtei Dezső (2002): *Filozófiai metszetek a halálról*. Pallas Stúdió – Attraktor. A szerző is idéz: Werner Fuchs: *Todesbilder in der modernen Gesellschaft*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1969. 80.

Epikurosz (1966) Levél Menoikeuszhoz. In: *Filozófiai történeti szöveggyűjtemény*. I. r. Tankönyvkiadó, Budapest. Idézi Pais István: *A görög filozófia*. Szerzői Kiadás, Budapest, 1988. 541–542. Pais István nagyszabású könyvét alapirodalomnak tarthatjuk

Esterházy Péter (2016): *Hasnyálmirigynapló*. Magvető, Budapest. Azt gondolom, a szerző, azáltal, hogy megírta halálos betegségének utolsó hónapjait, hallatlan emberi-lelki erőről tanúskodik.

Esterházy Péter (1985): *A szív segédigéi*. Magvető, Budapest. Ezt a szépirodalmi alkotást egyszerűen nem nélkülözheti a halálkutatás, beleértve a vonatkozó filozófiai szakirodalmat is.

Hafner Zoltán (2000): Utószó. In: Kosztolányi Dezső: *Esti Kornél*. Osiris Kiadó, Budapest. Kosztolányi visszaemlékezése mint irodalmi műfaj, önmagában is igazolja azt a filozófiai értelmezést, hogy a halál, átvitt értelemben, tanítani is képes. Hafner Zoltánnak ez a kissé „eldugott” felfedezése eddig ismeretlen volt a filozófiai szakmában.

Heidegger, Martin (1989): *Lét és idő*. Gondolat, Budapest. A heideggeri gondolat már előlegeződik egy korai művében: *Az idő fogalma* című előadásában. Jelesül: a halál az ittlétem *mikéntje*. Hadd jegyezzem itt meg, nem tartottam feladatomnak részletesen belefolyni a heideggeri szövegek vizsgálatába. Mindnyájan tudjuk, az *Iskolakultúra* pedagógiai, és nem filozófiai folyóirat.

Márai Sándor (1999): *Napló 1984–1989*. Helikon Kiadó, Budapest. Márai még idézi egy francia püspök szellemes megfogalmazását is: „Nem búcsúzom, csak előremegyek.” 175.

Nádas Péter (2007): Előszó. In: Polcz Elaine – Bitó László: *Az utolsó mérőföld*. i. m. Nádas nem véletlenül kérték fel a könyv előszavának megírására. Köztudott, hogy az író korábban őszintén szembenézett saját halálközeli élményével. Erre nem minden ember kész és képes.

Nagy Mária Ilona (1977): *A gyermek és a halál*. Pont Kiadó, Budapest. Ez a második kiadása a szerző művének. De egyetértek Polcz Elaine-nel abban, hogy mindmáig nincs ez a könyv a pszichológia szakirodalmában azon a helyen, amely joggal megilletné.

Örkény István (1990): *Rózsakiállítás*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest. A haláltémában Örkény, számomra, hiteles személy, nem sokkal halála előtt interjút adott az akkori Magyar Televíziónak. Tudta, hogy hamarosan meg fog halni, de könyve koncepciójának megfelelően viszonyult saját lehetséges halálához.

Pléh Csaba (2013): A pszichológia és a pedagógia klasszikus és új kapcsolatai. *Iskolakultúra*, 5–6. sz.

A szerző önkritikája példaértékű. A pedagógia tudományára is jó lenne alkalmazni, ám ilyen mentalitással és törekvéssel, sajnos, kevésbé találkozhatunk a pedagógiai kutatók körében. Amennyire ismerem és meg tudom ítélni, más szaktudományokban (például közgazdaság-tudomány, szociológia, szociálpszichológia, történelemtudomány) ebből a szempontból jobb a helyzet.

Polcz Elaine (2001): *Gyermek a halál kapujában*. Pont Kiadó, Budapest. A pszichológus szerző kemény kritikát fogalmaz meg a nevelés akkori állapotáról. Ha szabad itt véleményt mondanom: azóta csaknem két évtized telt el, de a helyzet (itt nem részletezhető módon), sajnos, tovább romlott.

Polcz Elaine (2000): *Meghalok én is? A halál és a gyermek*. Pont Kiadó, Budapest. Merész, ám nagyon is indokolt címnek tartom a könyvet, a szerző vállalkozását pedig hiánypótló alkotásnak. Mindamellet hadd jegyezzem meg, a gyermek és a halál kapcsolatának kérdésével nemcsak a tényleges halál közeli lehetséges állapot (például súlyos baleset, halálos betegség) esete miatt fontos foglalkoznunk. Hanem abból a szempontból is, hogy a normális gyereket és -fejlődés (hál’ istennek, ez a tendencia) számára mit jelent(het) a halál. Pontosabban milyen differenciált módon, az életkori sajátosságoknak megfelelő ütemben tesszük éretté a gyermek haláltudatát.

Puskás Ildikó (2000): Interjú. In: Hankiss Elemér: *Beszélgetések életéről és halálról*. Helikon Kiadó, Budapest. Hankiss jó érzékkel válogatott neves szakembereket, egyházi személyeket. Sok és sokféle gondolatébresztő állítás olvasható a könyvben, kár, hogy Hankiss eme válogatása nem annyira ismert az olvasóközönség körében.

Széchenyi családi kriptá sirverse: indafoto.hu/tacsifoto/image/11331199-ede16aea

Szabó István (2000): Interjú. In: Hankiss Elemér: *Beszélgetések életéről és halálról*. i. m. Fontos, már-már filozofikus megállapítást tesz Szabó István. Kiegészíteném azonban annyival, hogy ez a gondolat Kosztolányi Dezső tollából előlegeződik: „Ilyen az ember. Egyedüli példány.” Halotti beszéd. In: *Kosztolányi Dezső összegyűjtött versei*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest. 1971, 110.

Vekerdy Tamás (2015): Interjú. In: Révai Gábor: *Beszélgetések az elmúlásról – Csányi Vilmos és Vekerdy Tamással*. Libri Kiadó, Budapest. A pszichológus hangsúlyozza, mindig a gyermek értelmi és érzelmi fejlettségéhez mérten próbáljuk megértetni a hozzátartozó elvesztését. A könyv különleges „csemeget” ad az olvasó számára: két eltérő tudomány képviselői fejtik ki álláspontjukat ugyanarról a kérdésekről.

Irodalomjegyzék

- Csejte Dezső (2015): A nagy tanítómester. *Magyar Nemzet*, nov. 2.
- Csejte Dezső (2012): Beszédkoszorú a halálról. In: *Az utolsó jogán*. Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém.
- Csejte Dezső (2002): *Filozófiai metszetek a halálról*. Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest.
- Epikurosz levele Menoikeuszhoz (1988): In: Pais István: *A görög filozófia*. Szerzői kiadás, Budapest.
- Esterházy Péter (2016): *Hasnyálmirigynapló*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Esterházy Péter (1985): *A szív segédigéi*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Hafner Zoltán (2000): Utószó. In: Kosztolányi Dezső: *Esti Kornél*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Hankiss Elemér (szerk.) (2000): *Beszélgetések életről és halálról*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Heidegger, Martin (1989): *Lét és idő*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Márai Sándor (1999): *Napló 1984–1989*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Nagy Mária Ilona (1977): *A gyermek és a halál*. Pont Kiadó, Budapest.
- Örkény István (1990): *Rózsakiállítás*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Pléh Csaba (2013): A pszichológia és a pedagógia klasszikus és új kapcsolatai. *Iskolakultúra*, 5–6.
- Polcz Alaine – Bitó László (2007): *Az utolsó mérőföld*. Jelenkor Kiadó, Pécs.
- Polcz Alaine (2001): *Gyermek a halál kapujában*. Pont Kiadó, Budapest.
- Polcz Alaine (2000): *Meghalok én is? A halál és a gyermek*. Pont Kiadó, Budapest.
- Révai Gábor (szerk.) (2015): *Beszélgetések az elmúlásról Csányi Vilmosmal és Vekerdy Tamással*. Libri Kiadó, Budapest.
- Széchenyi családi kriptá: sírfelirat. indafoto.hu/tacsifoto/image/11331199-ede16aea

Karikó Sándor

Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula
Pedagógusképző Kar